O'ZBEK TILI EKOLOGIK TERMINOLOGIYASIDA METAFORIK ATAMALARNING KOGNITIV VA ANTROPOSENTRIK TABIATI

Shahlo Naralieva Jamalovna
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Qozog'iston Respublikasi, Jumabek Tashenev nomidagi universitet,
Xalqaro hamkorlik va akademik mobillik markazi rahbari
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5064-2605

Annotatsiya. Ushbu maqolada metaforalarning kognitiv va antroposentrik xususiyatlari o'zbek tili ekologik terminologiyasi misolida tadqiq etiladi. Metaforaning oddiy badiiy-ifoda vositasidan kognitiv va ilmiy tushuntirish usuliga aylanish tadrijiy bosqichlari hamda ilmiy tilda yangi bilimlarni shakllantirishdagi o'rni yoritilgan. Ekologik atamalarning kognitiv ijodkorlik va assotsiativ munosabatlar (shakl, rang, funksiya) asosida guruhlanishi tahlil qilingan. Shuningdek, o'zbek ekologik birliklarining rus va ingliz tillariga nisbatan metaforik xususiyatlari va ularning ekologik ong hamda madaniyatni shakllantirishdagi amaliy ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: metafora, kognitiv tilshunoslik, antroposentrizm, ekologik terminologiya, lingvistik dunyo manzarasi, ekolingvial birliklar, ekologik ong, ekologik madaniyat.

Аннотация. В данной статье исследуются когнитивные и антропоцентрические особенности метафор на примере экологической терминологии узбекского языка. Освещены этапы эволюции метафоры от простого изобразительно-выразительного средства до когнитивного и научного способа объяснения. Показано, что узбекские экологические единицы обладают большей метафоричностью по сравнению с русскими и английскими аналогами. Раскрыта роль экологических метафор в упрощении сложных научных понятий, формировании экологического сознания и повышении экологической культуры общества.

Ключевые слова: метафора, когнитивная лингвистика, антропоцентризм, экологическая терминология, языковая картина мира, эколингвистические единицы, экологическое сознание, экологическая культура.

Abstract: This article investigates the cognitive and anthropocentric characteristics of metaphors based on the ecological terminology of the Uzbek language. It highlights the evolutionary stages of metaphor from a mere stylistic device to a cognitive and scientific explanatory method. The study reveals that Uzbek ecological units possess a higher degree of metaphoricity compared to Russian and English counterparts. Furthermore, it emphasizes the role of ecological metaphors in simplifying complex scientific concepts, fostering ecological awareness, and enhancing the ecological culture of society.

Keywords: metaphor, cognitive linguistics, anthropocentrism, ecological terminology, linguistic picture of the world, ecolinguistic units, ecological awareness, ecological culture.

Tilshunoslikda metafora muammosi uzoq asrlik tarixga ega bo'lib, Aristotel davridan boshlab bir necha yuz yillar davomida u asosan nutqning badiiy va ifodali vositasi sifatida talqin qilingan. An'anaviy yondashuvda ilmiy tildagi metaforaning ahamiyati sezilarli darajada kamsitilgan, chunki u ko'pincha ilmiy tushuntirishning qat'iy va obyektiv prinsiplariga mos kelmaydi degan qarash mavjud edi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Vaqt o'tishi bilan metaforaga tushunchalarni og'zaki ifodalash va anglash vositasi sifatida qarala boshlandi. Keyinchalik, XX asr boshlarida tilshunoslikda o'ziga xos "metaforik inqilob" yuz berdi. Aynan shu davrdan e'tiboran metaforaning shunchaki estetik-tasviriy hodisa emas, balki kognitiv tabiatga ega fundamental fikrlash usuli ekanligi g'oyasi yetakchi o'ringa chiqdi.

Zamonaviy tilshunoslikda metafora dunyoning lingvistik manzarasini yoritish va shakllantirish usuli sifatida tushuniladi. Ushbu usul tilda mavjud bo'lgan ma'nolarni kognitiv qayta ishlash orqali yangi tushuncha va hodisalarni aniqlash, nomlash va tizimlashtirish imkonini beradi.

Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, "Metafora yuqori mavhum yoki, asosan, uyushmagan mavjudotlarni aniqroq yoki hech bo'lmaganda ko'proq uyushgan mavjudotlar nuqtayi nazaridan anglashni osonlashtiradi"[1]. Ilmiy tildagi metafora yangi bilimlarning tarkibiy qismlarini shakllantirish va tushuntirish bilan birga bilishning zamonaviy kognitiv talablarini qondiradi. Fan nutqida metaforalashuv jarayoni ichki kognitiv ehtiyojlar bilan izohlanadi.

Ilmiy metafora nafaqat nominativ (tushunchalarni nomlash) hamda memorativ funksiyalar bilan cheklanadi, balki ixtisoslashgan lug'atda fan tilini qarama-qarshi voqelikka moslashtirish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi. Bundan tashqari, u g'oyalarni tashqi ko'rinishga keltirish bilan birga borliqning haqiqiy qonuniyatlarini mustahkamlaydi[2] .

Metafora yordamida shakllanadigan terminologik birliklarning yadrosida inson va uni o'rab turgan voqelik bilan bog'liq leksemalar duradi. Lingvistik dunyo manzarasining markazida inson (antropos) turgani sababli, tashqi ortam va atrof-muhit inson tomonidan o'z qiyofasi hamda munosabatlar tizimiga o'xshatib qabul qilinadi. Metafora insonni koinotdagi markaziy bo'g'in sifatida aks ettiradi: "Inson o'z g'oyalarini metaforalar orqali yetkazadi. U metaforalar orqali o'zi mavjud bo'lgan atrofdagi voqelikni yaratadi"[3].

XX asr oxirida tabiatshunoslikning jadal rivojlanishi va ekologiya fanining xalqaro maydondagi roli ortishi natijasida ekologiyaning 50 dan ortiq sohasi (inson ekologiyasi, populyatsiya ekologiyasi, o'simliklar ekologiyasi, hayvonlar ekologiyasi, atmosfera ekologiyasi, litosfera ekologiyasi, sanoat va gumanitar ekologiya va b.) shakllandi.

Ekologik terminologiyada metaforik birliklar paydo bo'lishining asosiy manbalaridan biri — o'simlik, hayvonot dunyosi hamda inson bilan bog'liq antroposentrik fonddir. Kognitiv ijodkorlik natijasida ilmiy-texnik tilda paydo bo'ladigan metaforik atamalar murakkab assotsiativ munosabatlar (shakl, rang, funksiya va b.) asosida vujudga keladi.

O'zbek tili ekologik terminologiyasi kognitiv va tematik tamoyil bo'yicha quyidagi guruhlarga ajratiladi:

1. **Ijtimoiy ekologiya:** *landshaft qulayligi, ekotizmning yetukligi, mitti plankton, biotik stress, relyefning yoshligi, yashash muhiti to'ri, seleksiya bosimi, o'rgimchak to'ri, yarim to'lqinlar, genetik siljish.*
2. **Dengiz ekologiyasi:** *okean tubi, ekologik mozaika.*

---

[1] Баранов, А. Г. Когниотипичность текста / А. Г. Баранов // Жанры речи. – Саратов: Изд-во ГосУНЦ «Колледж», 1997. – С. 4-12

[2] Баранов, А. Г. Функционально-прагматическая концепция текста / А. Г. Баранов. – Ростов н/Д: Изд. Рост. ун-та, 1993. – С. 82.

[3] Бехманн, Г. Устойчивое развитие – новая парадигма экологической полити-ки? / Г. Бехманн // Техника, общество и окружающая среда: материалы междунар. науч. конф. – М.: Изд-во ИФРАН, 1998. – С. 154–166.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

3. **Hayvonlar ekologiyasi:** *uya quradigan hudud.*
4. **Tuproq ekologiyasi:** *biologik nurash.*
5. **Suv ekologiyasi:** *o'lik suv, suvning agressivligi.*
6. **Biosfera ekologiyasi:** *qon yomg'iri, hayotning tarqalishi, elektr bo'roni, aerozol falokati.*
7. **O'simliklar ekologiyasi:** *yillik halqalar, ekologik naqsh, nurli zamburug'lar.*
8. **Sanoat ekologiyasi:** *kontinental fartuk, issiqlik emissiyasi, halqa magistrali.*

Kognitiv tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ilmiy va texnik tildagi metaforik birliklar murakkab kognitiv faoliyat jarayonida obyekt va hodisalar o'rtasidagi assotsiativ munosabatlar mahsuli sifatida yuzaga keladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek ekologik tushunchalariga mos keladigan birliklar rus va ingliz ekologik birliklariga qaraganda ko'proq metaforik xususiyatga ega bo'lib, ular atrofdagi voqelikni milliy darajada shartli idrok etishning o'ziga xos vositasidir.

Umuman olganda, ekolingvial birliklarda metaforalarning mavjudligi bir qancha muhim funksiyalarni bajaradi:

- **Matnni tushunishni osonlashtiradi:** *global isish*, *ekotizimlar muvozanati* kabi murakkab va mavhum ilmiy tushunchalarni odatiy hayotiy misollar hamda obrazli vositalar orqali sodda tushuntirishga xizmat qiladi;
- **Ekologik ongni shakllantiradi:** tabiatga va atrof-muhitga shunchaki resurs emas, balki tirik organizm sifatida yondashishni qaror toptirib, jamiyat va insonlarda mas'uliyat hissini uyg'otadi;
- **Ekologik madaniyatni oshiradi:** ilmiy va badiiy adabiyotlarda qo'llanuvchi ekologik metaforalar jamiyatning tabiatga bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartirish va umumiy ekologik madaniyatni yuksaltirishning kuchli va ta'sirchan kognitiv vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Баранов А. Г.** Когниотипичность текста // Жанры речи. – Саратов: Изд-во ГосУНЦ «Колледж», 1997. – С. 4–12.
2. **Баранов А. Г.** Функционально-прагматическая концепция текста. – Rostov н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1993. – С. 82.
3. **Бехманн Г.** Устойчивое развитие – новая парадигма экологической политики? // Техника, общество и окружающая среда: материалы междунар. науч. конф. – М.: Изд-во ИФРАН, 1998. – С. 154–166.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.